

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2:165.194

СЛОВОТВІРНИЙ АНАЛІЗ ЛЕКСЕМ-ВЕРБАЛІЗАТОРІВ КОНЦЕПТУ "ТАЄМНИЦЯ" (на матеріалі сучасної української мови)

Боровик Яніна Юрївна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проведено аналіз дериваційних властивостей лексем-вербалізаторів концепту ТАЄМНИЦЯ з метою визначення його семантичного потенціалу, а також зроблено спробу пропозиційно-фреймового моделювання гнізда спільнокоренових слів, що репрезентують даний концепт.

Ключові слова: концепт, деривація, фрейм, пропозиція, пропозиційно-фреймове моделювання.

У процесі комунікації концепти об'єктивуються, як відомо, через мовні знаки. Слово, яке найбільш вичерпно й точно відтворює зміст певного концепту, набуває статусу його імені. Однак у процесі аналізу того чи іншого концепту необхідно враховувати, що його ім'я відображає лише декілька концептуальних ознак, які є актуальними лише у конкретному повідомленні мовця. А весь обсяг смислу концепту теоретично може бути виражений тільки через сукупність мовних засобів, кожний з яких розкриває лише певний фрагмент знання про нього. До складу мовних засобів, які знаходяться у номінативному полі певного концепту і є об'єктом його лінгвокогнітивного дослідження, входять прямі і похідні номінації концепту, спільнокореневі слова, одиниці різних частин мови, словотвірно пов'язані з основними лексичними засобами вербалізації концепту [Попова, Стернин 2007, 34].

У процесі активного розвитку різних напрямів когнітивної лінгвістики, який спостерігається останнім часом, перед дослідниками з'являються нові актуальні завдання, серед яких – визначення ролі словотворення, зокрема особливостей лексем, поєднаних спільним значенням. Адже відомо, що роль словотворення є суто когнітивною – "вона пов'язана з виділенням і фіксацією засобами словотворення нових структур знання, закріпленням і об'єктивацією певних концептуальних об'єднань, що породжуються в актах усвідомлення й оцінки світу" [Кубрякова 2004, 407].

У словотвірному аспекті вже висвітлювалися багато концептів української та близькоспоріднених мов. Однак такий концепт, як ТАЄМНИЦЯ і словотвірний потенціал репрезентантів його багатогранного смислу в українському мовознавстві до сьогодні ще не розглядалися, що зумовлює **наукову новизну** цього дослідження. Також аналіз цього мовно-мовленнєвого матеріалу є **актуальним**, зважаючи на посилення інтересу до вивчення національно маркованих концептів.

Метою нашої роботи є аналіз словотвірних особливостей лексем, що розкривають концепт ТАЄМНИЦЯ на основі образу, сформованого у свідомості носіїв сучасної української мови. **Об'єктом** дослідження стали дані словників різного типу і лексеми, дібрані з текстів художньої літератури, періодичних видань, а також живого мовлення носіїв української мови, а **предметом** – дериваційні властивості цих вербалізаторів вищезазначеного концепту.

У попередніх дослідженнях нами було встановлено, що іменем концепту ТАЄМ-НИЦЯ в українській мові є іменник *таємниця*. Це слово – один із компонентів словотвірного гнізда, на вершині якого знаходиться дієслово *таїти*, давнє за своїм походженням і утворене від праслов'янського *tajiti* [Етимологічний... 1983, 503]. Це гніздо включає наступні похідні, які подано за алфавітом:

- дієслова: *затаюватися, потаїти, потаїтися, тайнодіяти, таїтися*;
- прикметники: *затаємний, потаємний, потайний, таємний, таємничий, тайний, тайниковий, тайнописний, утаємничений*;
- іменники: *затаювач, затаювачка, потайник, таємниця, таємничість, таємність, тайна, тайння, тайнство, тайна, тайник, тайність, тайновидець, тайнодія, тайнодіяння, тайнопис*;
- прислівники: *потаємне, потаємно, потаємки, потаємці, потай, потайки, потайком, потайно, потайці, таємниче, таємничо, таємно, тайком, тайкома, тайно, спотайна*.

Варто зауважити, що лексеми *тайнство, тайнодія, тайнодіяння* і *тайнодіяти* є церковними за походженням, однак часто вживаються не тільки у богослужіннях чи у виступах духовенства по радіо і телебаченню, а й у переносному значенні – в різноманітних контекстах іншого роду, отже, вони відомі і пересічним носіям мови.

Лексема *тайновидець*, що використовується на позначення ясновидця, людини, яка знає приховане від інших, є перифразом, який зустрічаємо у художніх текстах, наприклад, у творах О. Гончара, порівн.: *Тайновидець, він одразу ж розгадає наші думки* (О. Гончар).

Решта похідних є загальноновживаними і нейтральними за своїми значеннями. Разом із тим нами було виявлено значний масив похідних словотвірного гнізда з вершиною *таїти*, які є діалектними, порівн.: *втайнений, ізпотенька, отаєнниця, отай, притайкуватий, спотая, спотиньга, таїтель, тайноці, тайня, тайчаком, таювати, тая, употай* тощо. Проте ці лексеми є поширеними лише на обмежених територіях і тому не становлять значного інтересу для нашого дослідження.

Відомо, що концепт також може бути представлений у вигляді більш конкретних ментальних структур, таких, як фрейми. Засновник теорії фреймів М. Мінський вважає фрейм структурою даних, у якій відображаються знання з попереднього досвіду про певну стереотипну ситуацію та про текст, що її описує [Минский 1979, 7]. Фрейми, як вважає Ф. Бацевич, будучи компонентами внутрішнього мовлення, перебувають між думкою і висловлюванням [Бацевич 2004, 83], отже, вони грають важливу роль для процесу комунікації. Побуває думка, що більшість носіїв певної лінгвокультури мають приблизно однаковий набір фреймів [Филмор 1988, 65]. Фрейм у свою чергу складається зі слотів, що заповнюються менш абстрактними утвореннями – пропозиціями [Болдырев 2001, 37].

У сучасній когнітології фреймове моделювання дедалі частіше застосовується до гнізда спільнокореневих слів, яке найбільш наочно і конкретно виражає фрагмент мовної картини світу. Такого роду дослідженнями активно займаються російські вчені М. Осадчий, І. Євсєєва, А. Шабаліна та ін.

Як стверджує М. Осадчий, автор методики пропозиціонально-фреймового моделювання гнізда спільнокореневих слів, між цими одиницями встановлюються типові рольові відношення, що дозволяє представити дане гніздо у вигляді фрейму, одиницями якого є пропозиції [Осадчий 2007, 5]. Аналізуючи мовний матеріал, який репрезентує концепт ТАЄМНИЦЯ, у нашій статті ми будемо спиратися на номенклатуру, запропоновану М. Осадчим і представлену у Таблиці 1.

Таблиця 1
Пропозиційні позиції за М. Осадчим

№	Назва	Символ	Функція
1.	суб'єкт	S	виконавець дії
2.	об'єкт	O	об'єкт направленої дії
3.	непрямий об'єкт	O'	об'єкт паралельного впливу
4.	предикат	P	дія, котру виконує суб'єкт
5.	модус	Mod	спосіб виконання дії
6.	інструмент	I	засіб, за допомогою якого виконується дія
7.	матеріал	Mat	матеріал дії, направленої на отримання продукту
8.	локус	L	місце виконання дії
9.	темпус	T	час виконання дії
10.	результат	R	ефект від виконання дії
11.	продукт	Prod	матеріальний продукт, на отримання якого направлена дія
12.	кон'юнктор	K	не позначає учасника ситуації, умовна дія, яка символізує ситуацію в цілому

Таким чином, розподілення лексем, похідних від дієслова *таїти* як вершини словотвірного гнізда, членом якого є базове слово *таємниця* – головний репрезентант однойменного концепту, є таким:

S	P	Mod	I	L	K
затаювач	затаюватися	потаємне	тайнопис	потайник	таємниця
затаювачка	потаїти	потаємно		тайник	таємничість
тайновидець	потаїтися	потаємки		тайник	таємність
тайновидець	тайнодіяти	потаємці			таїна
	таїтися	потай			таїння
	таїтися	потайки			таїнство
		потайком			тайна
		потайно			тайність
		потайці			тайнодія
		таємниче			тайнодіяння
		таємничо			тайнодіяння
		таємно			
		тайком			
		Тайкома			

S	P	Mod	I	L	K
		тайно спотайна спотайна			

Як бачимо, не всі пропозиційні позиції гнізда з вершиною *тайти* мають наповнення. Однак відсутність певних позицій у ситуації (об'єкт, непрямий об'єкт, матеріал тощо) може компенсуватися наявністю інших значущих складових концепту з іншими коренями, наприклад, *загадка*, *секрет* тощо.

Складники кон'юнктора (К), такі, як *таємниця*, *таїна*, *тайнство* та ін., на нашу думку, в інших контекстах можуть вважатися об'єктами (О), об'єктом паралельного впливу (О') або результатом (R).

Також у таблицю не ввійшли прикметники *затаєний*, *потаємний*, *потайний*, *таємний*, *таємничий*, *тайний* та ін., оскільки вони залежно від іменника, з яким поєднуються, можуть набувати функції суб'єкта (S), об'єкта (O), об'єкта паралельного впливу (O'), інструмента (I), продукту (Prod).

Разом із тим аналіз мовного матеріалу дозволив сформулювати значну за обсягом групу слів, що виконують функцію модусу (*потаємно*, *потай*, *таємниче*, *тайкома*, *спотайна* тощо). Оскільки в українській мові подібну роль виконують в основному прислівники (вони визначають особливості процесу, названого дієсловом), то можна припустити, що для мовця в багатьох випадках у процесі характеристики тієї чи іншої дії, пов'язаної з якоюсь "таємницею", дуже важливим є саме спосіб виконання такої дії. Подібний висновок заслуговує на увагу, і, таким чином, цей матеріал, на нашу думку, може бути об'єктом окремого цілеспрямованого аналізу.

Висновки

Аналіз похідних, що входять до словотвірного гнізда з вершиною *тайти* і вербалізують концепт ТАЄМНИЦЯ в сучасній українській мові, дозволяє розширити уявлення про його зміст та емоційно-оцінні характеристики. Усі ці спільнокореневі деривати, будучи складниками-репрезентантами вищезазначеного концепту, об'єктивують різні відтінки загального значення і уточнюють та розширюють арсенал його вербалізаторів. Отже, подальше вивчення сформованого масиву таких різнорідних вербалізаторів є важливим для наступного етапу дослідження концепту ТАЄМНИЦЯ та його побутування в українській лінгвокультурі.

В статтю проведено аналіз дериваційних властивостей лексем-вербалізаторів концепту ТАЙНА з метою визначення його семантичного потенціалу, а також здійснено спробу пропозиційно-фреймового моделювання гнізда однокореневих слів, які репрезентують даний концепт.

Ключевые слова: концепт, деривація, фрейм, пропозиція, пропозиційно-фреймове моделювання.

The article is devoted to the derivational analysis of lexemes, which represent concept SECRET in order to identify its semantic potential. And also propositional-frame modeling of this concept's word family is made.

Keywords: concept, derivation, frame, proposition, propositional-frame modeling.

Література:

1. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. *Болдырев Н. Н.* Когнитивная семантика : [курс лекцій] / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. ун-та, 2001. – 123 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 5 / [О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. (ред. кол.)]. – К. : Наук. думка, 1983. – (Словники України).
4. *Кубрякова Е. С.* Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки Славянской культуры, 2004. – 560 с. – Сер. "Язык, семиотика, культура".
5. *Минский М.* Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М. : Энергия, 1979. – 152 с.
6. *Осадчий М. А.* Пропозиционально-фреймовое моделирование гнезда однокоренных слов (на материале русских народных говоров) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / М. А. Осадчий. – Кемерово, 2007. – 27 с.
7. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-запад, 2007. – 314 с.
8. Словник синонімів української мови : у 2 т. Т. 1 / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. ; А. А. Бурячок та ін. (ред. кол.)]. – К. : Наук. думка, 2006. – (Словники України).
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
10. *Филмор Ч.* Фреймы и семантика понимания / Чарльз Филмор // Новое в зарубежной лингвистике / пер. с англ.; сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. И. Герасимова. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – С. 52–92.